

De dam
bij Wijk
het Kromme
Rijng gebied
in de middeleeuwen

De dam bij Wijk en het Kromme Rijng gebied in de middeleeuwen

De dam bij Wijk en het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen

*A.A.B. van Bommel, K.M. Cohen, J. van Doesburg,
T. Hermans, J.H. Huiting, E.L. Poppe, J. Renes en K. van Vliet*

Hilversum
Verloren
2022

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van het Regionaal Archief Zuid-Utrecht en de Historische Kring Tussen Rijn en Lek.

HISTORISCHE REEKS KROMME RIJNGEBIED 23

Afbeeldingen op het omslag Gezicht vanuit het zuiden op de 465 meter lange dam in de Lekdijk bij Wijk bij Duurstede waarmee de (Kromme) Rijn in 1122 is afgedamd (foto Hans Dirksen, 2022) en Schetskaart van de ontginningsblokken en -grenzen van het Kromme Rijngebied (Eddie Poppe, 2022). De plaats van de dam is op de foto aangegeven met een kader.

Gastredactie A.A.B van Bommel, J. Renes en M.A. Vonk.

Cartografie E.L. Poppe (CartoMagie).

Zie: www.tussenrijnenlek.nl

© 2022 A.A.B. van Bommel e.a.

Uitgeverij Verloren bv

Torenlaan 25

1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

ISBN 9789464550191

Omslagontwerp en opmaak Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

	Woord vooraf	9
	Inleiding	
	- <i>Ad van Bemmelen, Hans Renes en Ria Vonk</i>	11
HOOFDSTUK 1		
	Geomorfologie van het Kromme Rijngebied omstreeks het jaar 1000	
	- <i>Kim M. Cohen</i>	13
	Inleiding	13
	Geomorfo-genetisch karteren en dateren	15
	<i>Kartering van landschap, lithologisch onderscheid</i>	19
	<i>Datering van riviertakken, begin en einde</i>	21
	<i>Ouderdommen en rivierbreedtes</i>	23
	Het Kromme Rijngebied in het bijzonder	25
	<i>Ontstaan van het Utrechtse stelsel tot 3000 v.Chr.</i>	27
	<i>Stabilisatie van het Utrechtse stelsel vanaf 3000 v.Chr.</i>	28
	<i>Slotakkoord van het Utrechtse stelsel vanaf 500 v.Chr.</i>	28
	Het onbedijkte middeleeuwse landschap	29
	<i>Afvoerverdeling over splitsingspunten</i>	31
	<i>De nadagen van de Kromme Rijn</i>	32
	<i>Overstromingsgevoeligheid voor de bedijking</i>	32
	Concluderend	34
HOOFDSTUK 2		
	Macht, bezit en samenleving rond het jaar 1000	
	- <i>Jan van Doesburg en Jan H. Huiting</i>	36
	Inleiding	36
	Bewoningsontwikkeling tot circa 700	37
	<i>Na de Romeinen</i>	40
	<i>Politieke ontwikkelingen en machtsstructuren</i>	42
	<i>Gouwen en graafschappen</i>	43
	<i>Rijksgraven</i>	48
	<i>Bisschoppelijke graven</i>	49
	Grondbezit en kerken	50

<i>De goederenlijst of Commemoratio</i>	50
<i>Kerken en kapellen</i>	53
<i>Terminologie van nederzetting en bezit</i>	58
<i>De Utrechtse kerk</i>	59
<i>Fulda</i>	60
<i>Werden</i>	60
<i>Keulen en Deutz</i>	61
<i>Lekenbezit</i>	62
<i>Domaniale inrichting</i>	62
<i>Het klassieke tweeledige domein</i>	63
<i>Vermogensdeling</i>	68
<i>Middelen van bestaan</i>	72
<i>Ontginningen</i>	75
Samenvatting	76

HOOFDSTUK 3

Bedijken, afdammen, verkavelen en ontginnen

<i>- Ad van Bommel</i>	78
Een middeleeuws landschap	78
Ontginnen	80
Onderzoek tot nu toe	82
Landschap lezen	86
<i>In het heden</i>	86
<i>In het verleden</i>	88
Water afvoeren en overstromingen voorkomen	90
<i>Afvoeren regen-, kwel- en rivierwater</i>	90
<i>Bedijken Rijn-Lek en afdammen (Kromme) Rijn</i>	94
Ontginnings-aanwijzingen	98
<i>Kavel- en akkervormen</i>	98
<i>Toponiemen</i>	100
<i>Weteringen en uitweteringen</i>	103
Waarom is er na het jaar 1000 zoveel land ontgonnen?	108
<i>Meer monden te voeden</i>	108
<i>Domeinen op het oude land uit de tijd</i>	109
<i>Externe ontwikkelingen</i>	112
Ontginning resterende hogere delen oude land	114
<i>Ploegen en herverkavelen</i>	114
<i>Ontginningsboerderijen</i>	118
Ontginning nieuwe land	121
<i>Cope-model</i>	121
<i>Ontginners</i>	123
Belastingen (ontginningstijlzen en novale tienden)	126
Aansluiting oude en nieuwe land	128
<i>Grenzen trekken</i>	128
<i>Schalkwijkerbroek</i>	129
<i>Langbroek</i>	132
Hoeven- en bevolkingsomvang	134
Terug- en vooruitblik	139

Novus Rhenus. Aanleg en betekenis van de Vaartsche Rijn

– Kaj van Vliet

	142
Inleiding	142
Stand van de ontginningen ten zuiden van de stad anno 1122	143
<i>Overrijn en Kovelwade</i>	143
<i>Raven</i>	146
<i>Jutphaas</i>	148
<i>Kerkelijke en juridische indeling van Jutphaas</i>	151
<i>Rijpikerwaard en 't Gein</i>	154
Aanleg van de Vaartsche Rijn	159
Veranderingen in de waterhuishouding	165
Aanleg van de IJsseldam en de Nieuwe Vaart	166
Gevolgen van de dam in de IJssel en de aanleg van de Nieuwe Vaart	168
Latere aanpassingen van de Vaartsche Rijn en de Nieuwe Vaart	170
Tot slot	171

Dorpen, huizen en kastelen

– Hans Renes en Taco Hermans

	172
Inleiding	172
Theorie, methoden en gegevens	174
<i>Onderzoeksmethoden</i>	174
<i>De rol van domeinen</i>	175
<i>De vorming van dorpskernen</i>	176
<i>De dorpen in het Kromme Rijngebied</i>	177
De oude nederzettingen op de stroomruggen en de stuwwalranden	179
<i>Het agrarische landschap</i>	180
<i>De kastelen in het oude land</i>	182
<i>Twee dorpen op de Heuvelrug</i>	186
<i>De dorpen aan de Kromme Rijn</i>	189
<i>Dorpen op de Houtense stroomrug</i>	197
<i>Dorpen aan de Lek</i>	200
De hoogmiddeleeuwse ontginningen	202
<i>De ligging van kastelen in het nieuwe land</i>	202
<i>Ontginningen, kastelen en dorpen</i>	203
<i>Dorpskernen in de broekontginningen</i>	205
Slotbeschouwing	209
Bijlagen	
<i>Bijlage 1 Overzicht van kastelen en omgrachte huizen in het Kromme Rijngebied</i>	211
<i>Bijlage 2 De ruimtelijke ontwikkeling van Wijk bij Duurstede – Jan van Doesburg en Hans Renes</i>	214

Verantwoording afbeeldingen	221
Begrippenlijst	223
Afkortingenlijst	226
Literatuur	227
Noten	240

Woord vooraf

Herdenkingen werpen hun schaduw vooruit. In 2016 zijn we begonnen met de voorbereiding van dit boek ter gelegenheid van negenhonderd jaar afdamming van de (Kromme) Rijn bij Wijk bij Duurstede. Van meet af aan was duidelijk dat voor het slagen van het project verschillende invalshoeken en meerdere deskundigheden nodig waren. We hielden een symposium, organiseerden workshops, lieten ons adviseren en vormden een hecht team met de auteurs en kaartenmaker. In de loop der jaren gingen sommigen hun eigen weg en sloten anderen zich aan. Daardoor veranderde tussentijds ook het perspectief, maar we hebben er nooit aan getwijfeld dat er in september 2022 een betekenisvolle publicatie zou verschijnen over 900 jaar dam en het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen.

Aan het nu voorliggende boek hebben als auteur, als redacteur, als cartograaf of als fotograaf meegewerkt: Ad van Bommel, Kim Cohen, Hans Dirksen, Jan van Doesburg, Taco Hermans, Jan Huiting, Eddie Poppe, Hans Renes, Kaj van Vliet en Ria Vonk. Ons boek is het resultaat van een individuele, maar ook van een gezamenlijke inspanning. We hebben veel over de inhoud met elkaar van gedachten gewisseld onder het genot van Taco's heerlijke zoetigheden. Dat heeft zeker zijn vruchten afgeworpen. Wij danken iedereen die in de afgelopen jaren een bijdrage heeft geleverd.

Dank zijn we ook verschuldigd aan het Regionaal Archief Zuid-Utrecht en aan de Historische Kring Tussen Rijn en Lek voor hun facilitaire en financiële steun. In de eindfase was Winfried Leeman ons zeer behulpzaam. Tenslotte is een dankwoord op zijn plaats voor Patricia Harsevoort en Ties VerLoren van Uitgeverij Verloren die ervoor hebben gezorgd dat al onze tekst- en beeldbestanden op de juiste plaats in een prachtig vorm- en uitgegeven boek terecht zijn gekomen.

Wijk bij Duurstede/Asperen, zomer 2022

Ad van Bommel, Hans Renes en Ria Vonk

Inleiding

In 1122 werd besloten de Rijn bij Wijk bij Duurstede af te dammen. Met de aanleg van de dam werd de rivierdijk van Amerongen naar Vreeswijk geheel gesloten. Dit alles had grote gevolgen voor de wijde omgeving. De stad Utrecht verloor haar verbinding met de Rijn, kreeg een stadsrecht en begon met de aanleg van een nieuw kanaal, de Vaartsche Rijn, naar de Hollandsche IJssel. Het land in de lage broeklanden achter de dijk kon worden ontgonnen voor de landbouw. Zonder dam, zonder dijk en zonder ontginning zou het Kromme Rijngebied er tegenwoordig heel anders uitzien. De naam Kromme Rijngebied is zelfs een gevolg van de afdamming: het afgedamde deel van de Rijn stroomafwaarts in de richting van Utrecht kreeg later de naam Kromme Rijn. (Het is dan ook feitelijk onjuist om, zoals vaak wordt gedaan, te spreken van de afdamming van de Kromme Rijn). De gebeurtenissen zijn dit jaar negenhonderd jaar geleden, wat reden is voor een groot aantal activiteiten in de stad Utrecht en in het Kromme Rijngebied. Dit herdenkingsboek maakt deel uit van die activiteiten.

Onder het Kromme Rijngebied (ruim tweehonderd km² groot) verstaan we het gebied tussen de stad Utrecht in het noorden, de Neder-Rijn/Lek in het zuiden, de Vaartsche Rijn in het westen en de voet van de Utrechtse Heuvelrug in het oosten. In en deels aan de rand van dat gebied liggen plaatsen als Amerongen, Bunnik, Cothen, De Bilt, Driebergen, Doorn, Houten, Jutphaas, Langbroek, Leersum, Schalkwijk, Odijk, Tull en 't Waal, Vreeswijk, Werkhoven, Wijk bij Duurstede en Zeist.

We beginnen niet bij nul, maar bouwen voort op het standaardwerk van Kees Dekker (1933-2012), *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen* uit 1983. Dekker zelf legde een belangrijke bouwsteen voor zijn boek met het artikel *De dam bij Wijk* uit 1980. De titel van dit herdenkingsboek is dan ook een eerbetoon aan die twee publicaties. Ter voorbereiding ervan organiseerden het Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht (nu het Regionaal Archief Zuid-Utrecht) en de jubilerende Historische Kring Tussen Rijn en Lek op 4 november 2016, precies 33 jaar na het verschijnen van de 'Dikke Dekker', in Odijk een symposium. In ruim drie decennia hebben anderen Dekkers monumentale werk vanuit nieuwe invalshoeken en met gebruikmaking van andere onderzoeksmethodes verbreed en aangevuld. Daar is tijdens dat symposium stil bij gestaan. Ook werden nieuwe of bijgestelde onderzoeksvragen geformuleerd. De resultaten ervan zijn gepubliceerd in een dubbelnummer van het door de Historische Kring Tussen Rijn en Lek uitgegeven tijdschrift *Het Kromme-Rijngebied* (2017-2/3).

Dit boek is geen 'Dekker 2.0'. Hoewel het 672 bladzijden dikke boek na al die jaren nog steeds fier overeind staat en aan de basis ligt van elk historisch onderzoek naar het Kromme Rijngebied, is het zeker geen gemakkelijk toegankelijk boek. Door de vele details mist de (moderne) lezer soms het zicht op de grote lijnen. Ons nieuwe boek wil daarom in ieder geval ook de hoofdlijnen van het boek van Dekker voor een breder publiek toegankelijk

maken.¹ Daarnaast biedt het uiteraard nieuwe invalshoeken, inzichten, beschouwingen en bevindingen. Die worden gepresenteerd in vijf thematische hoofdstukken waarbij de tekst en afbeeldingen een eenheid vormen. Er zijn maar liefst meer dan vijftig nieuwe kaarten voor het boek gemaakt. Een speciale vermelding verdient daarbij de grote verzamelkaart, die niet alleen op papier achterin het boek te vinden is, maar, in een meer uitgebreide vorm, ook digitaal en interactief beschikbaar komt (zie daarvoor www.razu.nl).

Het boek begint met twee hoofdstukken waarin gereconstrueerd wordt hoe het Kromme Rijngebied er rond het jaar 1000 moet hebben uitgezien, mét en zonder mensen. In de eerste bijdrage gaat fysisch geograaf Kim Cohen in op de vraag hoe het natuurlijke landschap er hier duizend jaar geleden bij lag en hoe dat zo gekomen is. Daarbij staan veranderingen in de loop van de Neder-Rijn en de Lek centraal. Archeoloog Jan van Doesburg en historicus Jan Huiting vertellen in hoofdstuk 2 over de samenleving in het gebied rond het jaar 1000. Hoe was die georganiseerd en wie hadden het voor het zeggen? Wonen en werken vonden vooral plaats op een vijftiental grote landgoederen of domeinen. De eerste twee hoofdstukken leggen de basis voor de volgende drie hoofdstukken, waarin vooral de middeleeuwse ontwikkelingen in het gebied centraal staan. In hoofdstuk drie laat sociaal geograaf Ad van Bemmelen zien hoe en door wie het Kromme Rijngebied na het jaar 1000 werd (her)ontgonnen. De lage broeklanden konden pas goed in cultuur worden gebracht toen de dijk langs de Neder-Rijn/Lek gereed was en de (Kromme) Rijn was afgedamd. Veel van die ontginningen zijn ook nu nog goed herkenbaar. De gevolgen van de afdamming voor Utrecht, dat stadsrechten kreeg en waarvoor de Vaartsche Rijn werd aangelegd, staan centraal in het door historicus en archivaris Kaj van Vliet geschreven vierde hoofdstuk. In het vijfde en laatste hoofdstuk besteden historisch geograaf Hans Renes en bouwhistoricus Taco Hermans aandacht aan de ruimtelijke ontwikkeling van de dorpen en kastelen in het Kromme Rijngebied. In een aparte bijlage bij dat hoofdstuk komt de ontwikkeling van Dorestad/Wijk bij Duurstede aan bod.

Het symposium van 2016 maakte duidelijk dat er na vele jaren studie van het Kromme Rijngebied nog steeds onderzoeksvragen opkomen. Het gebied was fascinerend en blijft fascineren. Ook dit boek zal zeker tot bijgestelde of nieuwe vragen leiden. Genoeg stof, wat ons betreft, voor een volgend symposium met als doel het opstellen van een multidisciplinaire onderzoeksagenda. Dit laatste is ook belangrijk omdat grote delen van het Kromme Rijngebied van overheidswege een vorm van (ruimtelijke) bescherming kennen. Voor die bescherming is (blijvende) kennis van en over het gebied nodig. Met dit nieuwe boek en de bijbehorende (digitale) verzamelkaart hopen we daaraan een bijdrage te hebben geleverd.

Tot slot van deze inleiding nog enkele technische zaken. Het boek heeft geen name-index omdat het maar een beperkt aantal persoonsnamen telt, terwijl de relatief weinige geografische namen veelvuldig door het hele boek heen voorkomen. Achterin bevinden zich een verantwoording van de afbeeldingen, een begrippenlijst en een afkortingenlijst. Ook zijn daar per hoofdstuk de literatuur en noten te vinden.

Geomorfologie van het Kromme Rijngebied omstreeks het jaar 1000

Inleiding

Dit eerste hoofdstuk behandelt het natuurlijke landschap van het Kromme Rijngebied, zoals dat er omstreeks het jaar 1000 bij lag. Een boek over middeleeuwse gebiedsontwikkelingen ontkomt er niet aan het landschap in de beginsituatie te beschrijven. Deze bijdrage doet dat vanuit het vakgebied *geomorfologie*, de tak van aardwetenschappen die landschapsvormende processen en de vormen die daarbij ontstaan bestudeert. Het is het natuurlijke landschap waarop de ruimtelijke ontwikkelingen hebben aangesloten die in verdere bijdragen uitgebreid worden besproken. Delen van het Kromme Rijngebied waren vóór het jaar 1000 al in cultuur gebracht, terwijl andere delen nog onontgonnen waren: het zogenaamde oude en nieuwe land, zoals dat is weergegeven op de losse kaart bij dit boek.

Het natuurlijke landschap bestond uit hogere en lagere terreinen, uit oudere en jongere reliëfelementen, en uit drogere en nattere landschapszones. Net zoals op de kaart achterin, deelt deze bijdrage het gebied daarom op in deelzones. Het ziet het natuurlijke landschap opgebouwd uit onderdelen, die, als in een anatomische les, uitgesplitst en aangewezen kunnen worden en die ieder hun eigen hoogteligging, reliëfstructuur, bodemgesteldheid en ouderdom hebben of hadden. De Utrechtse Heuvelrug is zo'n onderdeel, net als de dalvormen met hun hellingen en dekzandglooiingen aan de voet ervan, evenals de stroomgordels, restgeulen en oeverwallen van de Kromme Rijn, de oudere Rijnlopen in reliëf en ondergrond in het gebied en tenslotte de strangen, uiterwaarden en overslagen van de Lek.

Van noordwest naar zuidoost zijn de hogere delen: de *Heuvelrugvoet*, de *oeverwalzones* van de Kromme Rijnstroomgordel en haar vervolg richting Utrecht, de *oeverwalgebieden* van de Houtense stroomrug, en de oeverwallen langs de Neder-Rijn/Lek (waarop men in de twaalfde eeuw de bandijk zou aanleggen). Drie grotere gebieden kunnen als relatieve laagtes beschouwd worden: het grote komgebied van Langbroek (met een venige ondergrond), een wat kleiner komgebied ingeklemd tussen de Kromme Rijn en Lek (het Wijkerbroek), en het grote Schalkwijkse komgebied in het zuidwesten. In de noordwesthoek treffen we, behalve het grote stroomgordel-complex waarop Utrecht ligt, ook bij Jutphaas een zich westwaarts uitstreckende stroomgordel aan. Niet toevallig komen de wat hogere, drogere delen overeen met het oude land, en de lagere, natte delen met het nieuwe land waarvan de ontginning met de bedijking samenhangt. Vergelijking van de hoogte- en landschapskaarten in dit hoofdstuk met andere elders in het boek, zal dat keer op keer visueel bevestigen.

Landschappelijk gezien is het Kromme Rijngebied in de jongste duizenden jaren onderdeel geweest van een grotere riviervlakte, de Rijndelta. Dit was van nature een gebied waarin de rivier zelf haar eigen lopen aanlegde en weer afdankte door overstromingen,

Kim M. Cohen

Dr. Kim M. Cohen (1973) is als docent-onderzoeker verbonden aan de afdeling Fysische Geografie van de Universiteit Utrecht. Zijn onderzoeksthema's zijn kwartair-geologie van Nederland, landschapsouderdom, zeespiegelstijging- en overstromingsgeschiedenis. Al meer dan twintig jaar is hij betrokken bij de paleogeografische reconstructies van de Rijn-Maasdelta waaraan hij werkte met dr. H.J.A. Berendsen (†), prof. dr. E. Stouthamer, dr. W.Z. Hoek en vele promovendi.

bochtverleggingen, afsplitsing en opslibbing. Het gebied ligt aan de voet van de veel oudere Utrechtse Heuvelrug, waar de Rijndelta zich langsheen heeft geleid. In het Kromme Rijngebied was de flankerende Heuvelrug de meest constante factor in het fysieke landschap en was het rivierenlandschap het meest veranderlijk.

Rond het jaar 1000 was de mens al millennia lang in het Kromme Rijngebied aanwezig geweest. Steentijd-, bronstijd- en ijzertijdboeren hadden er ontbost, geweid, geakkerd en hun dorpen gebouwd, paden getrokken en handelsnetwerken ontrold. In de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen ging dat door, met nieuwe organisatievormen. De intensiteit van het gebruik en de menselijke aanwezigheid in het gebied wisselden, net als de mate waarin vegetatie en waterhuishouding beïnvloed werden. Vanaf 1000 zou de mens het gebied steeds intensiever gaan gebruiken en het landschap verder in cultuur brengen. Beslissingen van toen, zoals die in 1122, werken tot op heden door, zoals in de hoofdstukken hierna aan bod zal komen.

De riviertakken die achtereenvolgens door het Kromme Rijngebied liepen, en die onderling sterk verschillen, zijn hier pas in de laatste millennia ontstaan, in aanwezigheid van de mens. Het ontstaan en functioneren van de meest recente generaties rivieren, de (Kromme) Rijn en haar opvolger de Lek, krijgen in deze bijdrage specifieke aandacht. Ter plaatse van de riviersplitsing bij Wijk bij Duurstede was de Lek kort na haar afsplitsing nog een smalle tak. De Rijn, die al eeuwen langer bestond, was van de splitsende takken de bredere en grotere en voor de vroege bewoningsgeschiedenis ook de belangrijkste. In de loop van het eerste millennium sloegen de natuurlijke verhoudingen echter om, iets waar de inwoners van het vroegmiddeleeuwse Dorestad getuige van zullen zijn geweest. De Rijn trok steeds minder water, de Lek steeds meer. Hoe groot en breed de geul van deze rivier rond het jaar 1000 nog was, is een vraag die geregeld wordt gesteld in historische beschouwingen over de beslissingen van circa 1122 om de Lek te bedijken en wat er over was van de Rijn af te dammen. Dankzij geomorfologische observaties kan men de omslag in grootte en afvoerrelaties in het eerste millennium bij benadering vaststellen en het verloop ervan dateren en verklaren. Dit verrijkt de geschiedkundige beschouwingen.

De natuurlijke landschappelijke uitgangssituatie zal hier vanuit een fysisch-geografische invalshoek worden beschreven, met de nadruk op de toestand zoals die rond het jaar 1000 was ontstaan. De knip die daarmee omstreeks 1000 gelegd wordt, is niet alleen ingegeven door de opzet en aanleiding van dit boek met 1122 als sleuteljaar. Het is ook een knip die aansluit op de reikwijdte van wetenschapsgebieden en gegevensbronnen. Het jaar 1000 kan gezien worden als het moment waarop voor onze streken kennis gedestilleerd uit historische bronnen (geschiedenis, historische geografie) dominant wordt over kennis verkregen uit het bodemarchief (fysische geografie, geologie, archeologie). Er zijn wel historische bronnen met aanwijzingen over het gebied in het eerste millennium na Christus, maar die zijn schaars en fragmentarisch. Over de Limes, zoals die in de Romeinse tijd ook in het Kromme Rijngebied werd ingericht, weten we uit archeologische gegevens meer dan uit klassieke teksten. Over het ontstaan van de rivierloop de Lek weten we meer uit fysisch-geografisch onderzoek dan uit Laat-Romeinse en vroegmiddeleeuwse teksten. Over het afdammoment van de Rijn, de omwalling van Utrecht, het graven van de Vaartsche Rijn en de Lekdijkdoorbraken in de veertiende eeuw is dat andersom. We kunnen dus stellen dat vóór het jaar 1000 vroege geschiedkundige bronnen de archeologie en geologie hier en daar een beetje aanvullen en dat ná het jaar 1000 het primaat andersom ligt – in de eerste plaats vanwege de groeiende hoeveelheid historische informatie.

Deze bijdrage legt de nadruk op de geomorfologie van riviertakken van de Rijn uit de jongste millennia: de zogenaamde kom-, oeverwal- en beddingafzettingen neergelegd door die rivieren en de veenlagen die in moerasgebieden tussen de riviertakken waren opgebouwd. Details over het ontstaan van deze onderdelen van het 'oude land' zijn van belang, omdat sommige oeverwallen er in 1122 al langer lagen en dus ouder waren dan andere, sommige geulen eerder en verder waren opgeslibd dan andere en sommige veenlagen bij

aanvang van de ontginningen dikker waren dan andere. Zulke aspecten van het natuurlijke landschap hebben de uitgangssituatie voor de middeleeuwse ontginningen en de afstroming bij hoogwater in de rivier en in natte seizoenen landschappelijk bepaald. Natuurlijk reliëf, bodemopbouw en waterstanden (*morfologie, lithologie, hydrologie*) komen het meest aan de orde, en waarnemingen en reconstructies daarvan zijn de kerngegevens waarop deze bijdrage zich baseert. Inzichten in begroeiing (*vegetatie*), bewonings- en ontginningsvoorgeschiedenis worden slechts zijdelings behandeld, deels omdat het niet de expertise van de auteur is, deels omdat het landschap rond het jaar 1000 niet meer in een natuurlijke staat verkeerde maar al lange tijd door de mens was gereorganiseerd. Onder *geomorfologie* is in deze bijdrage dus vooral de vorming en toestand van de abiotische natuurlijke landschapselementen verstaan. Dit laat onverlet dat ook begroeiing, bewoning en landgebruik rond het jaar 1000 wezenlijke onderdelen van het toenmalige landschap waren.

Hierna wordt eerst verteld op welke wijze de situatie van rond 1000 jaar geleden in het Kromme Rijngebied gereconstrueerd is. Hoe werken karterende geomorfologen, wat is hun broninformatie, met welke systematiek wordt het landschap ontleed, voor welk deel is het geografie en waar is het meer geologie, welk deel is klassiek en wat zijn nieuwe inzichten uit de laatste decennia? Deze paragraaf over geomorfogenetisch karteren en dateren (*de methode Berendsen*) functioneert dus als verantwoording en raamwerk. De paragrafen daarna zijn chronologisch en thematisch van opzet en concentreren zich op fysisch-geografische bijzonderheden van het gebied (wat is hier eigenlijk anders dan in de rest van de Rijn-Maasdelta?), de variatie in ouderdom van het natuurlijke landschap, de reeds geïntroduceerde geleidelijke veranderingen in de afvoerverdeling van rivierwater tussen de Rijn en Lek en de daarmee samenhangende overstromingsdynamiek van het onbedijkte middeleeuwse landschap. De beschreven inzichten komen voort uit verschillende vormen van samenwerking die de auteur de laatste jaren met vakcollega's in onderzoeksprojecten had.¹

Geomorfogenetisch karteren en dateren

Het landschappelijk onderscheid tussen *stroomgordels* en *kommen* komt in veel teksten over het Kromme Rijngebied terug, van informatiebordjes langs wandel- en fietsroutes via nieuwsbrieven over de fundering van een scheefgezakte kerk tot beleidsstukken over bodembescherming. Dat geldt ook voor woorden als *oeverwal, geul* en *restgeul*. Stuk voor stuk gaat het om termen uit de geomorfologie. Ze benoemen verschillende onderdelen van een riviersysteem in een landschap, zoals de rivier die doet ontstaan door overstroming, sedimentatie en doorvoer van water en sediment. Zulke vormen in het terrein blijven daar langs een oude loop achter op het moment dat een nieuwe riviertak ontstaat, het water een andere weg kiest en elders nieuwe geulen gaat uitschuren en oeverwallen gaat opbouwen. Het onderscheid tussen geul, wal, rug en kom wordt dus niet alleen gebruikt langs actieve rivieren om te beschrijven hoe stromend water en overstromingen werken, maar ook om lang daarna reliëfstructuren in een oud landschap, zoals het Kromme Rijngebied, te benoemen en te duiden. Het onderscheid is tenslotte ook nog eens belangrijk voor wie vormen en ondergrond van het landschap als archief wil gebruiken om ouderdom en ontstaanswijze te bepalen: het sedimentair archief van de geomorfologen en geologen, onder archeologen ook wel het bodemarchief genoemd.

De verschillende woordgebruiksperspectieven lopen in de praktijk door elkaar en dat is ook nodig om tot een integrale, onderbouwde reconstructie van een uiteindelijke landschapssituatie te komen, of dat nu het huidige of het middeleeuwse landschap ten tijde van de bedijking is. Was de (Kromme) Rijn veel smaller geworden rond het jaar 1000 en hoeveel was dat ten opzichte van de situatie in de Romeinse tijd of de tijd van Dorestad? Om dit soort vragen te beantwoorden, moet worden vastgesteld wat we eigenlijk de rand van een geul noemen en waar een overstroming begint.

Negenhonderd jaar geleden – 1122-2022 – werd besloten de (Kromme) Rijn bij Wijk bij Duurstede af te dammen. Met de aanleg van de dam werd de Lekdijk van Amerongen naar Vreeswijk geheel gesloten. Het land in de lage broeklanden achter de dijk kon nu worden ontgonnen voor de landbouw. Zonder dam, zonder dijk en zonder ontginning zou het Kromme Rijngebied er tegenwoordig heel anders uitzien. Daarom dit herdenkingsboek, voorzien van veel illustraties en een groot aantal oude én nieuwe kaarten waarvan een deel nooit eerder is gepubliceerd. Het boek beschrijft hoe het landschap er vóór de afdamming uitzag, waar mensen toen woonden en hoe zij het land gebruikten. Het beantwoordt vragen als hoe en door wie het gebied is ontgonnen, welke rol de Utrechtse bisschop had en hoe het water buiten de deur werd (en wordt) gehouden. Daarnaast gaat het in op de latere ontwikkeling van dorpen en kastelen. Bijna veertig jaar geleden verscheen het standaardwerk van Dekker 'Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen'. Deze publicatie borduurt voort op dat werk en biedt nieuwe inzichten en bevindingen.

Aan het boek hebben meegewerkt als auteur: Ad van Bommel, Kim Cohen, Jan van Doesburg, Taco Hermans, Jan Huiting, Hans Renes en Kaj van Vliet, en als cartograaf: Eddie Poppe.

